

СТРОФІЧНІ МОДИФІКАЦІЇ СОНЕТНОЇ ФОРМИ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ Й УКРАЇНОМОВНИХ СОНЕТІВ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті розглядаються особливості строфічних модифікацій сонетної форми. Шляхом порівняльно-типологічного аналізу зіставляються нетрадиційні способи строфічної організації в англійських та українських сонетах кінця ХІХ — початку ХХ ст. Особлива увага зосереджена на дослідженні варіацій сонетної форми, які ґрунтуються на розширенні версифікаційних, тематичних, жанрових і лексичних параметрів.

Ключові слова: ритм, римування, сонет, строфа, строфічна модель.

В статье рассматриваются особенности строфических модификаций сонетной формы. Путем сравнительно-типологического анализа сопоставляются нетрадиционные способы строфической организации в английских и украинских сонетах конца ХІХ — начала ХХ в. Особенное внимание обращается на исследование вариаций сонетной формы, которые основываются на расширении версификационных, тематических, жанровых и лексических параметров.

Ключевые слова: ритм, рифмовка, сонет, строфа, строфическая модель.

The peculiarities of strophic modifications of a sonnet are examined in the article. By means of the comparative typological analysis nontraditional ways of strophic organization in the English-spoken and the Ukrainian-spoken sonnets at the end of ХІХ — the beginning of ХХ century are compared. Special attention is paid to the investigation of sonnet variations, based on the extension of versific, thematic, genre and lexical parameters.

Key words: rhyming, rhythm, sonnet, strophe, strophic model.

Сонет є формою, що активно розвивалася в результаті експериментування. Здатність до варіативного вираження принципів форми, орієнтованість на традицію робить сонет дійсно найекспресивнішим з усіх поетичних жанрів, універсальним втіленням принципів і форм поетичного мислення.

Відхилення від традиційної строфічної організації часто пов'язані з намаганням поетів внести різноманітність у тверду строфічну форму сонета. Часто цього потребували складність замислу та змісту твору, а також нерідко палке прагнення поетів до оригінальності. На думку О. Федотова, «сонет являє собою досконалу модель гармонійного злиття традицій і новаторства, ідеалу і його реального втілення. Лише на тлі недсяжного ідеалу набувають естетичної вартості обережні відхилення від нього, продиктовані найчастіше напором живої поетичної думки» [8, 8]. Відхилення від норм класичного сонета варто вважати закономірним явищем. «Новаторство найперше починається з нового змісту, нових тем та ідей. А новий зміст так чи інакше впливає на виникнення нових форм» [5, 107]. Історія сонетної форми є глибоко діалектичною: внутрішня стабільність і стійкість канону поєднувалися з постійним його розвитком і вдосконаленням.

Детальну класифікацію модифікованих форм сонета здійснено Л. Хантом та С. Адамсом Лі [9]. Зокрема, описано такі сонетні форми: сонет з кодою, повторюваний сонет, сонетвідповідь на інший сонет, ретроградний сонет, сонетланцюжок, вінок сонетів, цикл сонетів тощо.

С. Кормілов [4] пропонує ступінчасту класифікацію сонетів і подібних до них форм. Дослідник поділяє сонети на традиційно-канонічні (італійський, французький, англійський), «вільні» (за Л. Гросманом) як різновид нетрадиційних сонетів, 14-віршові тверді форми, що орієнтовані на сонет більш суб'єктивно, ніж об'єктивно (сонети без рими, жартівливі сонети тощо), тверді форми, що об'єктивно орієнтовані на сонет: «хвостаті», «безголові» сонети, усілякого роду синтетичні утворення. [4, 37].

Принадні міркування про неканонічні сонетні форми висловлював І. Качуровський [3]. Дослідник переконаний, що становлення побічних форм почалося від створення сонета і триває понад сімсот років паралельно з його розвитком. І. Качуровський розрізняє сонет з кодою, сонетесу (хвостатий сонет сатиричного або бурлескного змісту), безголовий сонет (складається з одного катрена і двох терцетів), половинний сонет (строфа з семи віршів: одного катрена і одного терцета), перевернутий сонет (строфа, що складається з двох терцетів і двох катренів), білий сонет (сонет в якому відсутня рима), сонетбуріме (сонет написаний на задані рими), брахісонет (сонет, в якому кожен вірш складається лише з одного односкладового слова), сонет питань і відповідей, фігурний сонет (де важливу роль відіграє графічне оформлення), сонет-акростих, подвійний сонет (де після непарного вірша катрена і парного вірша терцета вставляється неповний вірш), вінок сонетів, сонет-луна тощо.

Варто відмітити дисертаційне дослідження М. Сіробаби «Жанровострофічні модифікації українського сонета» [7], де зафіксовані варіації українського сонета за версифікаційними, тематичними, жанровими і лексичними параметрами. Дослідник робить узагальнюючий висновок, що модифікування сонета являє собою синтез фольклорноетнографічної поезики з європейською літературною традицією.

Особливим розмаїттям жанровострофічних модифікацій сонета позначений кінець XIX — початок XX ст. У цей період помітна тенденція до кардинальних новаторських перетворень, загострюється увага до експериментів з формою. До найхарактерніших особливостей англійської та української сонетотворчості належать значні кроки в напрямку модифікування сонетної форми за різними параметрами (введення своєрідних схем римування, розширення метричного та строфічного репертуару), розробка «аномальних» форм сонета, підвищення якості сонета завдяки використанню оригінальних рим.

Численні експерименти виявилися в скороченні або видовженні конвенційної форми сонета. Зокрема, сонети Дж.М. Хопкінса представлені двома експериментальними різновидами: «caudate sonnet» (сонет з кодою) та «curtal sonnet» (усічений, скорочений сонет). Винайдення форми «curtal sonnet» належить самому поету. Так, «curtal sonnet» містить 10 віршів, що поділяються на сестет (два терцета) і катрен, і завершальну «напівкоду». Найяскравішими прикладами усіченого сонета Дж.М. Хопкінса є «Pied Beauty», «Peace» та «Ash Boughs».

Pied Beauty

Glory be to God for dappled things— a
For skies of couple-colour as a brindled cōw; b
For rose-moles all in stipple upon trout that swim; c
Freshfirecoal chestnutfalls; finches' wings; a
Landscape plotted and pieced — fold, fallow, and plough; b
And àll trades, their gear and tackle and trim. c

All things counter, original, spare, strange; d
Whatever is fickle, freckled (who knows how?) b
With swift, slow; sweet, sour; adazzle, dim; c
He fathers-forth whose beauty is past change: d
Praise him [10]. c

Темою сонета є природа в своїй різноманітності (різнокольорове небо, поля, птахи, тварини), що є подарунком Бога, за який потрібно завжди бути вдячним. Сонет починається і закінчується християнськими гаслами: «Ad majorem Dei gloriam» («To the greater glory of God») та «Laus Deo semper» («Praise be to God always»). Паралелізм початку та кінця сонета співвідноситься з симетричною організацією сонета і типовим для сонетів Дж.М. Хопкінса принципом віддзеркалення. Перша частина (сестет) починається з прославлення Бога: «*Glory be to God for dappled things*», і продовжується переліком речей природного світу, творинь Бога — «*skies of couple-colour*», «*brindled cow*», «*resh-firecoal chestnut-falls*», «*finches' wings*». Друга частина (катрен+«напівкода») повторюється в тематичному аспекті у зворотному порядку: починається з характеристики речей — «*all things counter, original, spare, strange*» і закінчується хвалою Богу: «*Praise him*».

Сонет виражає подібності між речами, які не є ідентичними. Багато речей співвідносяться одні з одними за ознакою контрастності (день — ніч, небо — земля, світло — темрява, біле — чорне тощо). Всі предмети, зазначені в сонеті, відповідають чотирьом універсальним стихіям: вода, земля, вогонь і повітря, і свідчать про творчу силу Бога. Через різнобарвність, контрастність природних явищ можна краще досягнути природу Бога. Останній напіввірш сонета виконує роль сонетного замка — сконденсовує основну думку сонета «*Praise him*» («Хвалить його»).

В українській поезії усічений сонет кінця XIX — початку XX ст. набув форми «безголового» сонета (сонет з одним катреном і двома терцетами). «Безголовий» сонет зустрічаємо у М. Вороного, який сам у сонеті дає визначення цьому різновиду:

Ось вам сонет, що зветься «безголовий». A
Так охрестив його поет Мейнар. b
Sans tete... (comme votre poete). Чи вільно в дар b
Вам принести такий зразок віршовий? A

В нім тільки першої строфи нема́, c
А врешті — форма вірша та ж сама́, c
Обмежена лиш десятима рядками. D

Що не звіршовано — це мій секрет, e
І... друже мій, хай буде це між нами, D
Коли скажу вам його tete a tete [1, 9697]. e

Експерименти з формою сонета проявилися у М. Вороного і в об'єднанні двох тематично споріднених творів в один під назвою «Подвійний сонет», що розрізняються за схемами римування (aBbA aBbA CCd EdE, Я5 AbbA AbbA ccD eDe Я5).

Іншою експериментальною формою сонета, що активно розвивалася на зламі століть був «caudate sonnet» (сонет з кодою, «хвостатий сонет»). Винайдення сонета з кодою пов'язано з ім'ям італійського поета

Ф. Берні в XVI ст. За формою цей різновид відповідає італійському типу сонета, проте містить коду. Кодою найчастіше є один додатковий піввірш, рідше — від одного до шести віршів. Сонет з кодою часто вживався для вираження сатири. Дж. Мільтон розширив межі сонетної форми для вираження особливих політичних коментарів в сонеті «On the new forcers of conscience under the Long Parliament». В англійській поезії сонети з «кодою» репрезентовані Дж.М. Хопкінсом., вони містять шість, або дев'ять додаткових віршів. Дж.М. Хопкінс зазначав, що він хотів написати сонет в бурлескному, сатиричному стилі, на зразок Ф. Берні, відомого своїми політичними сатирами, що втілювалися в «сонетах з кодою».

Сонет «Tom's garland» показує політичне суспільство, в якому всі класи займають певне положення та виконують відповідні функції. Символічними у сонеті постають образи двох вінків, які є видимими знаками приналежності людей до того чи іншого прошарку у суспільстві: золотий вінок на голові у правлячого класу, і металевий — на ногах робітничого класу. Обидва вінки означають пошану, честь двом класам. Безробіття ж в сонеті постає найгіршим видом безчестя. В сонеті звучить критика суспільства, яке дозволяє своїм членам бути безробітними.

За формою «Tom's garland» є сонетом італійського типу з двома кодами (двома терцетами). Додаткові вірші дали можливість поету продовжити тезу та відкласти «вольту» (поворот теми) до 12го вірша замість 9-го. У 112 віршах подано характеристику Тома: «Tom — garlanded with squat and surly steel», «Tom seldom sick, seldomer heartsore», «Tom Navvy» та порядок речей у суспільстві. У 12му вірші «вольта» вводиться заперечення: «But no way sped», і розвивається в 13-му, 14-му віршах і двох кодах:

<i>Nor mind nor mainstrenght; gold go garlandéd</i>		<i>c</i>
<i>With, perilous, O nó; nor yet plod safe shod sound;</i>	<i>d</i>	
<i>Undenized, beyond bound</i>		<i>d</i>
<i>Of earth's glory, earth's ease, all; no one, nowhere,</i>	<i>e</i>	
<i>In wide the world's weal; rare gold, bold steel, bare</i>	<i>e</i>	
<i>In both; care, but share care ... [10]</i>		<i>e</i>

Якщо в сонеті «Tom's garland» головним героєм є міський робітник, то в сонеті «Harry ploughman» Дж.М. Хопкінс змальовує сільського робітника-землекопа. Відтворюючи ряд фізичних характеристик Гарі, поет наголошує на контрастності ознак: поєднання звичайного з незвичайним, статичного з динамічним, чоловічої сили з фемінізованими властивостями («hurdle arms» - «windilylocksaced»)

Сонет подовжено завдяки додатковим п'яти віршам, в яких повторюється останнє слово попереднього вірша. Варто відмітити, що ці додаткові вірші з'являються не в кінці сонета, як у випадку з «Tom's garland», а в кінці кожного третього вірша. Виняток становить лише кінець октави, де додатковий вірш з'являється після другого вірша. Це означає, що кожна рима повторюється ще раз, а врима ще двічі. Такі повтори наближують сонет Дж.М. Хопкінса до пісні, в якій кода виконує функцію приспіву

<i>Hard as hurdle arms, with a broth of goldish flue</i>		<i>a</i>
<i>Breathed round; the rack of ribs; the scooped flank; lánk</i>		<i>b</i>
<i>Rope-over thigh; knee-nave; and barrelled shank —</i>		<i>b</i>
<i>Head and foot, shoulder and shánk —</i>		<i>b</i>
<i>By a grey eye's heed steered well, one crew, fall tó;</i>	<i>a</i>	
<i>Stand at stress. Each limb's barrowy brawn, his théw</i>	<i>a</i>	
<i>That onewhere curded, onewhere sucked or sánk —</i>	<i>b</i>	
<i>Soared or sánk —,</i>		<i>b</i>
<i>Though as a beechbole firm, finds his, as at a roll-call, ránk</i>	<i>b</i>	
<i>And features, in flesh, what deed he each must dó —</i>	<i>a</i>	
<i>His sinew-service where dó... [10]</i>		<i>a</i>

Крім того, пісенний характер сонета досягається завдяки численним алітераціям у кожному вірші («breathed round; the rack of ribs», «each limb's barrowy brawn»), внутрішній рими («flank — lank»), складному синтаксису, нерегулярній цезурі, додатковим стопам. Така концепція була активно введена в практику Дж.М. Хопкінсом. Відштовхуючись від поширеного серед вікторіанців уявлення про поезію як про словесний живопис, Дж.М. Хопкінс протиставив йому власне бачення поезії як словесної музики. Поет стверджував, що вірші розраховані не на читання мовчки, а на декламацію вголос.

Схожою сатиричною, а іноді бурлескною тональністю характеризуються сонетоїди М. Зерова. Сонетоїд — це різновид сонета, що містить 14 віршів, проте, проте має вільнішу систему римування (в катренах часто вживаються різні рими), а віршований розмір змінюється протягом сонета.

У сонетоїдах М. Зерова відтворено картину тогочасного літературного та суспільного життя. Незважаючи на строгість форми, сонетоїди поета мають іронічно-гумористичне забарвлення і адресуються конкретним людям — найчастіше у вигляді послань. Присвячуючи свої вірші П. Тичині (I сонетоїд), П.С. Горянському (III), П. Филиповичу (V) та ін., автор висловлює особисте ставлення до певних явищ. Найчастіше він обігрує достоїнства адресата і протиставляє їм свою власну нікчемність:

*Король невінчаний, і маг, і maître,
В новім ріпсenez і яснім ореолі,*

*Тобі кориться непокірний метр.
Спондеї, дактилі, хорей і тріолі.
І ми, старі в мистецтві голосі,
Співаємо псалом твоїм. Калинам. [2, 71].*

Дотепи, жарти стають матеріалом для літературної гри, віршового гротеску, іноді пародії або стилізації. Показовим у цьому аспекті є цикл жартівливих сонетоїдів на тему «Зламався зуб». Так, у сонетоїді «В студентській їдальні» поет сам підкреслює гумористично-сатиричне спрямування твору: «Тут знайдеш все: і радісне, й повчальне, / Примирря стяг і звуки боротьби».

Особливим експериментальним різновидом сонета є сонетакровірш, що знайшов втілення в англomовній та україномовній поезії кінця XIX — початку XX ст. Акрровірш є однією з найдавніших форм писемної культури, яка вносить момент певної заданості в орнаментально-графічну і в акустичну організацію естетично осмисленого тексту. Акрровірш з'явився в давньогрецькій і римській поезії, активно культивувався поетами еллінізму, Відродження і бароко. Слова, або фрази, які склалися з перших букв кожного вірша, містили найчастіше імена тих, кому було присвячено вірші. З його допомогою здійснювався розподіл на відносно рівномірні логічні абзаци, фрази, та поєднання їх в спільний тематичний вузол. Відмічаючи початок кожного вірша, акровірші тим самим підкреслюють словоподіли, поділ тексту на віршовані відрізки, що є головною відмінністю поезії від прози.

На початку XX ст. акровірші користувалися широкою популярністю. Поети ускладнювали написання акростихів сонетом. Таким чином, відбувалося своєрідне накладання двох строгих форм: акровірша і сонета. В англomовній поезії сонетакровірш представлений у творчості Дж.Е. О'Коннора. Серед п'яти сонетівакровіршів поета можна виділити дві тематичні групи: сонети-присвяти («Patriot, Martyr, slain for Liberty» — «Patrick H. Pearse», «Choice of Convention and Columbia» — «Charles E. Heghes») та сонети-пейзажі («Ye Tow'ring Cliffs and Ye FarFalling streams» — «Yosemite Valley», «Gem of earth's gems, Western Paradise» — «Golden Gate Park», «Majestic Watcher o'er the Golden Gate» — «Mount Tamalpais»).

В україномовній поезії сонетакровірш репрезентований у сонетотворчості А. Казки. У сонеті «Буря» з перших букв кожного вірша складається вислів «Хай живе Україна». Ключовими в ідейнотематичному плані є два останні вірші сонета:

Надії промінь я — не труп, не тїнь, е
А край краси і правди — Україна! [3, 136] D

Ще одним цікавим експериментом з сонетною формою є сонет-анаграма. Яскравим прикладом цього різновиду нетрадиційного сонета є «Коли б твоєї вроди не хвалила...» В. Самійленка. В середині сонета в 5-му, 8-му, 10-му та 13-му віршах заковано ім'я «Людмила»:

...
Нехай би навіть людськість оніміла A
І слова не могла сказать свого, b
Твого ім'я доволі одного, b
Щоб зараз же тебе пізнав люд! Міла A

І гарна ти, що й кращої нема, c
І між людьми ласкавіша всіма. c
Нехай же буду я твоїм поетом. D
Я з Музою — зберем ми сили всі e
І впевам люд ми лагідним сонетом, D
Що вмієм віддавати честь красі! [6] e

Оригінальним різновидом є фігурний сонет, в якому одне з кінцевих слів катрена або терцета записується фігурою (вертикально). До графічного експерименту вдався Юрій Клен, записавши одне слово вертикально в сонетідиптиху «Лот». «Лот» характеризується глибокою символічною наповненістю. Поет переосмислює біблійні мотиви і сюжети, подає нові інтерпретації біблійних символів, поєднуючи таким чином традицію і сучасність. У «Лоті» поет звертається до алегоричної біблійної образності, яка наповнює твір органічним поєднанням старозавітних і новозавітних символів.

Ліричний герой є мандрівником, віруючою і праведною людиною. У першому сонеті диптиха «Коли тобі являтимуться в снах» подано інтерпретацію біблійної історії про відхід Лота із Содоми. Цей мотив біблійної оповіді, що сконцентровано на ангельському заповіді: не озиратися назад, а ховатися на гору щоб не загинути, переспівується в наступних віршах сонета:

—Тікай, покинь скарби свої в містах.
Позаду хай шумить вогняне море:
Страшний Содом і проклята Гоморра.
Тебе ж нехай веде у далеч шлях
Не озираєсь, а то кільцями гада
Жахне тобі у вічі чумний дим,
І скам'янієш миттю соляним

С

Т

О

В

П

О

М [3, 136].

Графічно виділене слово в кінці першого терцета підкреслює ідейний стрижень сонета, навколо якого формується проблематика і символіка. Образ соляного стовпа служить для вираження семантичного зв'язку між сонетами диптиха. Тематична єдність доповнюється за рахунок прийому антитези статичність, пасивність («стовп»), протиставляється еволюції, активності («зерна із садка душі твоєї / Ти пронеси крізь бурю і вогонь»).

Отже, розгляд нетрадиційних способів строфічної організації англійських та українських сонетів кінця ХІХ — початку ХХ ст. забезпечує можливість виділити такі типологічні ознаки: модифікування сонетної форми відбувалося за різними параметрами — введення своєрідних схем римування, скорочення та подовження форми сонета (усічений сонет і сонет з кодою), поєднання сонета з акровіршем.

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати наявність диференційних ознак, що проявляються у введенні в сонетну практику різних експериментальних різновидів. В українській поезії окресленого періоду виокремлено більшу різноманітність строфічних модифікацій сонетної форми, зокрема написання фігурного сонета, сонета-анаграми, сонетоїда та «безголового» сонета. Цей факт є результатом новаторських спроб модернізації сонетного канону. В англійській поезії поряд з розширенням версифікаційних можливостей сонета спостерігається посилена орієнтація поетів на традиційні канонічні форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика / М. Зеров. — К. : Наукова думка, 1996. — 704 с.
2. Зеров М. Твори: У 2 т. — Т. 1 : Поезії. Переклади / Упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. — К. : Дніпро, 1990. — 843 с.
3. Качуровський І. Строфіка : підручник / Ігор Качуровський. — К. : Либідь, 1994. — 272 с.
4. Кормилов С. И. Некоторые проблемы современной теории сонета / С. И. Кормилов // Филологические науки. — 1993. — № 3. — С. 32—41.
5. Мороз О. Н. Етюди про сонет (До питання про традиції і новаторство в розвитку сонета) / О. Н. Мороз. — К. : Дніпро, 1973. — 111 с.
6. Самійленко В. Сонети [Електронний ресурс] / Володимир Самійленко. — Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/samiylenko/pka1z.html>
7. Сіробаба М. В. Жанровострофічні модифікації українського сонета : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Сіробаба Микола Васильович. — Харків, 2000. — 186 с.
8. Сонет серебряного века : Русский сонет конца XIX — начала XX века : историческая лирика / сост., вступ. ст. и комм. О. И. Федотова. — М. : Правда, 1990. — 768 с.
9. Hunt L. The book of the sonnet. Vol I. / Leigh Hunt, S. Adams Lee. — Boston : Roberts Brothers, 1867. — 343 p.
10. Hopkins. G. M. Poems [Електронний ресурс] / G. M. Hopkins. — London : Humphrey Milford, 1918. — Режим доступу : <http://www.bartleby.com/122/index2.html>

Марія КОТИК-ЧУБІНСЬКА

TRACTATUS LOGICO-POETICUS: СТРУКТУРА ТА ОБРАЗНІСТЬ «АНКЕТ» ЮРІЯ ТАРНАВСЬКОГО

«Можна легко уявити собі мову, що складається з самих наказів та рапортів на полі бою. Чи мову, що складається з самих запитань і якогось ствердного чи заперечного слова. І безліч інших. А уявити собі якусь мову означає уявити собі якийсь спосіб життя» [3, с. 98]. Ці слова одного із чільників філософії мови у ХХ ст. можуть слугувати за гасло до розшифрування мови циклу «Анкети» і того, який спосіб життя стоїть за цією незвичною для поезії канцелярською формою запитань-відповідей «найбільш герметичної збірки Тарнавського»